

КОГНІТИВНА ВІЙНА ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

COGNITIVE WAR AS A COMPONENT OF MODERN HYBRID WAR

Шемаєв В.М., д.військ.н., професор,
доцент кафедри інформаційної безпеки держави
Національна академія Служби безпеки України

Єрємін Л.В., старший викладач кафедри інформаційної безпеки держави
Національна академія Служби безпеки України

Стаття аналізує російську військову агресію проти України, що розпочалася у 2014 році, як яскравий приклад гібридної війни. Цей конфлікт поєднує як прямі, так і непрямі військові дії з масштабними кампаніями дезінформації та маніпуляції масовою свідомістю. Незважаючи на великомасштабні бойові дії, що почалися з 24 лютого 2022 року, війна залишається гібридною за своєю природою. Автори досліджують когнітивну війну як ключовий компонент стратегії гібридної війни Росії. Когнітивна війна включає в себе вплив на сприйняття та поведінку населення через цілеспрямовані інформаційні кампанії та психологічні операції. У статті підкреслюється важливість взаємодії різних елементів, таких як нетринітарна війна, мережева війна, керований хаос, рефлексивне управління, інформаційна війна та неореалізм у міжнародних відносинах. Ідея нетринітарної війни описує новий тип війни, де бойові дії залучають не лише військових, але й цивільне населення та нових акторів, таких як етнічні та соціальні рухи. Концепція мережевої війни підкреслює роль інформаційного простору у стратегічних операціях, а концепт керованого хаосу використовується Росією для втручання у внутрішні справи інших країн. Інформаційна війна передбачає вплив на населення іншої держави через поширення певної інформації з метою маніпуляції суспільною свідомістю. Когнітивна війна включає заходи для захоплення людського капіталу з метою управління соціальною елітою. Рефлексивне управління використовується для інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на зміну сприйняття реальності ворога. Стаття завершується висновком про важливість багатогранного підходу до протидії гібридній війні. Це включає підвищення цифрової грамотності, розвиток аналітичного мислення та використання соціальних мереж для ефективного боротьби з пропагандою. Автори наголошують на необхідності адаптації до нових викликів інформаційної епохи для захисту цілісності інформаційних екосистем і демократичних інститутів.

Ключові слова: гібридна війна, когнітивна війна, теорія керованого хаосу, рефлексивне управління, ідея нетринітарної війни, теорія неореалізму в міжнародних відносинах, концепція мережевої війни, концепт інформаційної війни.

The article analyzes the Russian military aggression against Ukraine, which began in 2014, as a prominent example of hybrid warfare. This conflict combines both direct and indirect military actions with large-scale disinformation and mass consciousness manipulation campaigns. Despite the large-scale battlefield engagements that began on February 24, 2022, the war remains hybrid in nature. The authors examine cognitive warfare as a key component of Russia's hybrid warfare strategy. Cognitive warfare involves influencing the perception and behavior of populations through targeted information campaigns and psychological operations. The article emphasizes the importance of the interplay of various elements such as non-trinitarian war, network warfare, controlled chaos, reflexive control, information warfare, and neorealism in international relations. The idea of non-trinitarian war describes a new type of conflict where combat involves not only the military but also civilians and new actors such as ethnic and social movements. The concept of network warfare highlights the role of the information space in strategic operations, while the concept of controlled chaos is used by Russia to interfere in the internal affairs of other countries. Information warfare involves influencing the population of another state through the dissemination of certain information to manipulate public consciousness. Cognitive warfare includes measures to capture human capital with the aim of controlling the social elite. Reflexive control is used for information-psychological operations aimed at changing the enemy's perception of reality. The article concludes with the importance of a multifaceted approach to countering hybrid warfare. This includes enhancing digital literacy, developing analytical thinking, and using social networks to effectively combat propaganda. The authors stress the necessity of adapting to new challenges in the information age to protect the integrity of information ecosystems and democratic institutions.

Key words: hybrid warfare, cognitive warfare, theory of controlled chaos, reflexive control, idea of non-trinitarian warfare, theory of neorealism in international relations, concept of network warfare, concept of information warfare.

Російська військова агресія проти України в Криму та на Донбасі, що розпочалася у 2014 році добре відома у світі як яскравий прояв гібридної війни, яка поєднала різні способи прямих та непрямих кінетичних військових дій, у тому числі відкритого тероризму, з численними широкомасштабними кампаніями дезінформації та маніпуляції масовою свідомістю, спрямованих проти української держави. На думку фахівців, новий етап цієї війни, що розпочався 24 лютого 2022 року, все ще є гібридною війною, незважаючи на те, що зараз вона використовує гігантську лінію фронту з полями битв, схожими на поля битв Другої світової війни [1].

У зв'язку з тим, що зазначити, що маніпуляції рф з масовою свідомістю були відносно успішними в період 2014–2022 років, особливо на Заході, де не знали, що таке війна в Україні і хто воює: це громадянська війна чи міждержавний конфлікт. У зв'язку з цим, спираючись на понад дворічний досвід дослідження цього впливу, розглянемо проблему застосування когнітивної війни як складової гібридної війни рф з урахуванням її складових концептів, кожний з яких має своє специфічне концептуальне ядро, проте в деяких аспектах – перехреснюються.

Проблемам дослідження гібридної війни та її складових присвячені дослідження, зокрема: D. H. Abbott, A. Arbor [2], B. Roner J. [3], M. Creveld [4], E. Antulio J. [5], H. Adam [6], D. Shane [7], W.S. Lind; K. Nightengale; J. F. Schmitt; J. W. Sutton; G. I. Wilso [8], G. Thiele [9], M. Nisar [10], N. I. Hussain [11], Q. Liang, W. Xiangsui [12], A. Toffler, H. Toffler [13], A.Cebrowski [14], В. Горбулін [15; 18; 22], О. Литвиненко [16], А. Середін [1], В. Власюк В., Я. Карман [17], О. Комарчук [19], Е. Магда [20], І. Рущенко [21; 37], О. Ситник [23], Ф. Турченко, Г. Турченко [24] тощо. Дослідженням концепту когнітивної війни присвячені праці В. Jensenand, D. Ramjee [25], J. Hopkins [26], R. Boesche [27], D. M. C. Yuen [28], K. George F. [29], Р. Радченко [30], Д. Золотухін [31], М. Стрельбицький, М. Гринь [32] тощо.

Відаючи належне значному внеску зазначених робіт у дослідження проблем ідентифікації та протидії негативному інформаційному впливу, слід зазначити, що питання аналізу взаємодії різних складових гібридної війни, механізми протидії когнітивній війні розглянуто недостатньо.

Метою статті є визначення когнітивної війни як складової сучасної гібридної війни з боку рф з урахуванням

взаємовпливу інших складових, що складають теоретичне підґрунтя гібридної війни та визначення шляхів протидії.

В науковому плані гібридна війна вважається мультидисциплінарним явищем: до списку концептів, які покладено в її основу, належать: 1) ідея нетринітарної війни, 2) концепція мережевої війни, 3) теорія керованого хаосу, 4) ідея рефлексивного управління, 5) концепт когнітивної війни, 6) концепт інформаційної війни, 7) теорія неореалізму у міжнародних відносинах. В деяких аспектах вказані новації перехреснюються, але кожна має своє специфічне концептуальне ядро (рис. 1).

Ідея нетринітарної війни виникла в роботі М. Кревельда [4], де він зосередився на ідеях Карла фон Клаузевица та описав бачення війн як «тринітарне» (як такої, що ведуться урядами, які використовують свої армії та підтримуються своїм народом, тобто, базуються на трьох основних елементах: «уряд», «армія», «народ»), так і «нетринітарне» – новий тип війн, які зараз набирають обертів.

Рис. 1. Концепти, що складають основу застосування гібридної війни

Джерело: складено авторами

Нетринітарні війни – це війни нового покоління, що стирають кордони між учасниками бойових дій і цивільним населенням і залучають нових акторів, таких як етнічні, соціальні та релігійні рухи, злочинці та транснаціональні бізнес-групи, тоді як уряди поступово втрачають свою монополію на війну.

Ця ідея отримала розвиток в контексті військової теорії та військової історії з теорії поколінь сучасної війни (GMW). Теорія GMW була вперше представлена Вільямом С. Ліндом та його співавторами в їхній статті 1989 року, опублікованій в «Marine Corps Gazette». У цій статті вони припустили, що історію сучасної війни від Вестфальського договору 1648 року до теперішнього часу можна розглядати як історію чотирьох поколінь війни [8].

Цей підхід далі було розроблено в різних роботах, включених до «Довідника з війни п'ятого покоління» (5GW) [2]. Зокрема, Шейн Дейхман [7] припускає, що основною характеристикою 5GW є його зосередженість на маніпулюванні інформацією, експериментах з масовою свідомістю та зміні колективного сприйняття реальності. Загалом у статтях «Довідника» 5GW розглядається як таємна війна, де якась сторона може навіть не знати, що війна взагалі йде. Інша перспектива описує ситуацію, коли люди знають, що йде війна, але вони не можуть адекватно зрозуміти, хто воює. У цьому світлі «Довідник» розглядає 5GW як те, що все більше і більше рухається до некінетичних методів ведення війни.

Автори роблять висновок, що такі речі як маніпуляція інформацією, експерименти з масовою свідомістю та зміна колективного сприйняття реальності є ключовими аспектами війни п'ятого покоління, які формують її структуру в цілому, але сфери, підпорядковані їм, можуть легко включати найжорстокіші кінетичні дії, включаючи великі масштабні війни та застосування зброї масового ураження.

В концепції «необмеженої війни», яку представили у 1999 році Цяо Лян і Ван Сянсуї, прямо не згадується

5GW, але прихильники теорії GMW зазвичай вважають її великим внеском у її розвиток. Відповідно до їх ідей, новий спосіб ведення війни можна описати так: «Війна, яка використовує будь-які засоби – засоби, що включають силу або зброю, і засоби, які не включають силу або зброю; засоби, які включають потужність військової сили і засоби, які не включають потужність військової сили; засоби, що призводять до втрат, і засоби, які не призводять до втрат, щоб змусити ворога служити власним інтересам» [12].

Отже, на думку А. Середіна [1], необмежена війна п'ятого покоління знищує кордони між полями битв і неполями битв. Кожен простір тепер може стати полем битви. Причому, це стосується не тільки всіх видів відомих матеріальних просторів, включаючи космічний простір, а й віртуальних просторів і ментальних просторів.

Теорія неореалізму в міжнародних відносинах росія, зокрема, використовує як інструмент та зброю у війні п'ятого покоління. Неореалізм припускає, що світова система міжнародних відносин базується на анархії та перманентному протистоянні між націями, де кожна нація дбає лише про власні національні інтереси та власну національну безпеку, наголошується на ролі національної безпеки в міжнародних відносинах [1].

Однак неореалізм претендує на відображення реальності, але він не стосується питання про те, що таке реальність, тоді як філософи та вчені виявили, що наше сприйняття реальності значною мірою визначається мовою, яку ми використовуємо для її пояснення. Теорія конструктивізму в міжнародних відносинах підкреслювала той факт, що реальність міжнародних відносин є дискурсивною, а її сприйняття є соціально сконструйованим. Отже, рф використовує цю дискурсивну сутність реальності як зброю з метою маніпулювання людським розумом у власних інтересах.

У концепції мережевої війни основним поняттям є термін «мережа» – новий інформаційний простір, у якому і розгортаються основні стратегічні операції (війни) як розвідувального, так і воєнного характеру, а також відбувається їхнє медійне, дипломатичне, економічне, технічне та інше забезпечення. Мережева війна, на відміну від мережецентричної, заповнює весь соціокультурний простір, пронизує соціально-політичні, соціально-економічні, культурні та ідеологічні процеси і метою мережевих війн є досягнення абсолютного контролю над усіма учасниками історичного процесу у світовому масштабі [33].

Мережева війна здійснює тотальне руйнування базових характеристик певної нації у всіх типах геополітичних просторів і здійснюється, як правило, у прихованій формі. У рамках теорії мереже-центричних війн військова могутність країни, суспільна думка, дипломатія, соціальні процеси, розвідка й контррозвідка тощо є елементами єдиної мережі, між якими здійснюється постійний інформаційний обмін. У зв'язку з цим, зміст військової реформи в рамках теорії мережецентричних війн полягає у створенні потужної й всеосяжної глобальної мережі, яка здатна концептуально замінити собою колишні моделі й концепції військової стратегії, інтегрувати їх у єдину систему. У таких умовах війна стає мережевим явищем, а військової дії – різновидом мережевих процесів [34].

Концепт керованого хаосу в останні два десятиліття став мейнстрімом російської суспільно-політичної думки й тактики ведення гібридних війн. Російські адепти концепції гібридної війни активно використовують певні наукові теорії, перетворюючи їх на псевдонаукові платформи для руйнівного втручання у внутрішні справи країн, маркованих як об'єкти агресії. Теорія хаосу, що кілька десятиліть розвивалася на зламі низки позитивних наук, репрезентується як основа тактики «керованого хаосу». Остання, взята на озброєння російськими керівниками, спецслужбами і військовими.

На думку І. Рущенка та Н. Зубар [37] у рф розробили власну концепцію ведення гібридної війни і назвали її

«керованим хаосом». Вона, поперше, закамфльована під американську розробку (І. Пригожин, І. Стенгерс [40], С. Манн [35–36]) яку, на думку російських авторів, треба вивчати і відточувати методи контргри; по-друге, заснована на механістичному і ненауковому трактуванні теорії хаосу. Російські експерти розуміють сенс теорії «керovanого хаосу» в тому, що будь-яку країну можна штучно ввести у стан так званого хаосу, а потім запропонувати вихід із складної ситуації на свою користь.

Але це не має стосунку до теорії складних систем, радше, навпаки, – відкривається шлях до деградації й примітивізації суспільства. Хаос не є ворогом людства, а є природним станом складних систем, в яких існують люди. Відповідно, історично більш зрілі суспільства мають і умовно вищий індекс хаосу або ступінь різноманітності. Знищувати різноманітність або штучно підривати основи соціальності шляхом заколоту, війни й різноманітних недружніх інвазій – це не є зменшення хаосу, а завданням удару по системі як такій, і теоретично може означати відкидання країни назад у цивілізаційному розвитку. Проте саме так бачать у військово-політичних колах РФ тактику ведення гібридних війн. «Сіяти хаос», за московським рецептом, можна, наприклад знищенням міст силами авіації, ракет й танковими атаками. Саме так, як вони робили у Чечні, а потім заливали республіку грошима, аби стерти з пам'яті страхіття війни [37].

Концепт інформаційної війни оперує поняттям «інформаційна війна» (від англ. Information war) – термін, що має два значення: по-перше, вплив на цивільне населення і / або військовослужбовців іншої держави шляхом поширення певної інформації [38].

Інформаційна війна – форма протиборства між суб'єктами (державами, блоками, партіями тощо), що передбачає інформаційний вплив на населення з використанням засобів масової інформації, комп'ютерних мереж тощо з метою формування відповідної суспільної думки, підриву морального духу як усього суспільства, так і окремих його інституцій. Суттєвим є розрізнення інформаційної війни першого і другого покоління. Цілі останньої є близькими до цілей когнітивної війни, це є:

- створення атмосфери бездуховності й аморальності, негативного відношення до цінностей чи культурної спадщини противника (сіється відчуття розгубленості, безпорадності – тоді виникає потреба «сильної руки»);
- дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями й рухами з метою провокації конфліктів, розпалення недовіри, підозрливості, загострення політичної боротьби, провокування репресій проти опозиції і навіть громадянської війни;
- підриг міжнародного авторитету держави,
- маніпулювання суспільною свідомістю соціальних груп населення країни з метою створення політичної напруженості та хаосу;
- нанесення збитків життєво важливим інтересам держави в політичній, економічній, оборонній та інших сферах.

Також фахівцями згруповано ознаки в яких на-сьогодні проявляється така боротьба: монополізація газет, журналів, радіо і телебачення, а також засобів зв'язку спеціалізованими корпораціями; пряме підпорядкування засобів інформації та зв'язку олігархічному капіталу; відкрите втручання державних органів у сферу ЗМІ, заборона або позазаконне обмеження свободи слова; панування порівняно невеликої кількості засобів масової інформації й інформаційних агентств на світовому ринку новин; монополізація інформаційного простору країни або регіону; поглиблення диспропорцій у забезпеченості засобами інформації та зв'язку між розвиненими державами і країнами, що розвиваються; використання друкованою пресою, радіо, телебаченням та інформаційними агентствами розвинених країн інформаційного забезпечення

власної внутрішньої та зовнішньої політики на теренах інших країн; публікацію низки матеріалів, спрямованих на дискредитування певної політичної сили, заходу, політика; створення негативного іміджу політичної сили, руху, державного діяча, значного заходу в країні – об'єкти інформаційної експансії.

Концепт когнітивної війни – передбачає комплекс заходів, спрямований на захоплення людського капіталу (з метою управління соціальною елітою країни-мішені). Когнітивна війна – це новий термін [26], який застосовується до старої концепції. У працях древніх стратегів, таких як Каутілья [27] і Сунь-цзи [28], і сучасних практиків, таких як Джордж Кеннан [29], перемога досягається шляхом успішного формування того, як населення сприймає ряд подій за допомогою поєднання явних і прихованих повідомлень. Фреймінг, психологічні спотворення та швидкість, з якою історії поширюються мережами, важливіші за об'єктивну правду. Ідентичність і сенс завжди формуються і формуються соціальними діями.

Когнітивна зброя – це засоби контролю інтелектуального середовища країни за допомогою помилкових (викривлених) наукових теорій, парадигм, концепцій, стратегій, що впливають на управління країною в напрямі послаблення захисту значущих національних ресурсів.

У таких умовах, зокрема для перемоги в XXI ст. на перший план вийдуть не high-tech, а високі гуманітарні технології (highhume), зокрема рефлексивне управління, інформаційні атаки, організаційна зброя, технології управління хаосом, методи впливу на масову свідомість і установки еліти. Починаючи з 2008 р. концептуальні та практичні положення когнітивної війни, як і сам термін, почали впроваджуватись у життя.

Існує відмінність між інформаційно-психологічними та когнітивними війнами, яка проявляється, насамперед, у стратегії (в інформаційній війні – використання різних демотиваторів, пригнічення і підпорядкування свідомості ворога; у когнітивній – програмування супротивника на особистісне самознищення), меті (в інформаційній війні – придушення волі ворога, небажання ворога продовжувати боротьбу; у когнітивній – навіювання ворогу думки про те, що сама боротьба не існує, знищення його особистості, пригнічення та підпорядкування свідомості), об'єктах впливу: суспільство (масова свідомість, національна ідентичність та пасіонарність); соціальна еліта (інтелектуальний капітал держави).

Концепт рефлексивного управління. У самому загальному розумінні рефлексія – спрямованість людської душі на саме себе. Поняття рефлексії в сучасному тлумаченні було вперше використано Джоном Локком. Рефлексія, на його погляд, це особливе оперування суб'єкта з власною свідомістю, яке в результаті породжує ідеї про цю свідомість. Зовнішній досвід, який базується на «відчуттях», був таким чином відділений від внутрішнього досвіду, який базується на людській здатності аналізувати своє власне мислення. Підхід Локка сформулював відношення до самопізнання, яке було притаманне психології 19 століття, особливо в роботах Вільгельма Вундта, для якого метод самопізнання був головним засобом отримання інформації про психіку.

На початку 60-х років ХХ століття В. А. Лефевр [39] виступив одним з ініціаторів залучення уваги наукової громадськості до поняття рефлексії і, у більш широкому змісті, – до дослідження рефлексивних процесів. Під рефлексією почали також розуміти здатність встати в позицію дослідника по відношенню до іншого «персонажу», його дій і думок. Таке більш широке розуміння рефлексії дозволило сформулювати предмет дослідження і виявити рефлексивні процеси як відособлений феномен, що визначає специфіку взаємин суб'єктів – дослідників. Включення у дослідницький інструментарій методів і засобів фіксації «суб'єкт – суб'єктних» відносин при моделюванні

об'єктів, що наділені психікою, сприяло розширенню поняття управління.

Процес передачі підстав для прийняття рішень одним з суб'єктів іншому суб'єктові Лефевр запропонував визначити як «рефлексивне управління» [41], яке широко застосовується як інформаційно-психологічних операціях, так і в когнітивній війні.

Проте існує відмінність між інформаційно-психологічними та когнітивними війнами, яка проявляється, насамперед, у стратегії (в інформаційній війні – використання різних демомотиваторів, пригнічення і підпорядкування свідомості ворога; у когнітивній – програмування супротивника на особистісне самознищення), меті (в інформаційній війні – придушення волі ворога, небажання ворога продовжувати боротьбу; у когнітивній – навіювання ворогу думки про те, що сама боротьба не існує, знищення його особистості, пригнічення та підпорядкування свідомості), об'єктах впливу: суспільство (масова свідомість,

національна ідентичність та пасіонарність); соціальна еліта (інтелектуальний капітал держави).

Висновки. Сучасні гібридні війни підживлюються положеннями різних теорій та концептів, а іноді – маскуються під офіційні теорії. На когнітивному полі бою стає обов'язковим застосування багатогранного підходу. Це включає підвищення цифрової грамотності серед покоління, розвиток аналітичного мислення та використання можливостей соціальних мереж для позитивної мобілізації та протидії пропаганді. Приватні корпорації, як і раніше, мають право дозволяти або видаляти контент на своїх платформах, залишаючи на розсуд осіб, які приймають рішення, знати, як стратегічно використовувати інформаційний простір для оптимального формування суспільної думки. Оскільки цифрова епоха продовжує розвиватися, здатність адаптуватися та реагувати на ці виклики матиме вирішальне значення для захисту цілісності інформаційних екосистем і, зрештою, демократичних інститутів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Середін А. Війна в Україні як війна п'ятого покоління: чому ця війна не переросте у Третю світову. URL: <https://politteonline.com/materialy/vijna-v-ukrayini-yak-vijna-pyatogo-pokolinnya-chomu-czya-vijna-ne-pereroste-u-tretyu-svitovu/> (дата звернення: 08.07.2024).
2. Abbott D. H. Orientation and action, part I: The OODA Loop. In *The handbook of 5GW: A fifth generation of war?* / D. H. Abbott, A. Arbor. MI: Nimble Books, 2010, pp. 50.
3. Bunker R. J. Generations, Waves, and Epochs. Generations of Warfare and the RPMA. *Small Wars Journal*, 1996, pp. 1–10.
4. Creveld M. V. The Transformation of War. New York: Free Press, 1991/ URL: <https://archive.org/details/MartinVanCreveldTheTransformationOfWar> (дата звернення: 10.07.2024).
5. Antulio J., Echevarria II. The fourth-generation war and other myths. Strategic Studies Institute, USA 2005. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA442343.pdf>. (дата звернення: 10.07.2024).
6. Herring A. Searching for 5GW. In *The handbook of 5GW: A fifth generation of war?* / D. H. Abbott, A. Arbor, MI: Nimble Books, 2010. – 274 p.
7. Deichman S. Battling for Perception: into the 5th Generation. In *The handbook of 5GW: A fifth generation of war?* / D. H. Abbott, A. Arbor. MI: Nimble Books, 2010. 274 p.
8. The Changing Face of War: Into the Fourth Generation / W.S. Lind; K. Nightengale; J. F. Schmitt; J.W. Sutton; G.I. Wilso. *Marine Corps Gazette* (pre-1994); Oct. 1989; 73, 10; *ProQuest Direct Complete*. P. 22.
9. Lind W., Thiele G. 4th generation warfare handbook. Castalia House, 2015. – 300 p. URL: <https://archive.org/details/4th-generation-warfare-handbook>. (дата звернення: 10.07.2024).
10. Maaz N. 5GW and hybrid warfare, implications and response options. Escola de Comando e Estado-Maior do Exército. Escola Marechal Castelo Branco. 2018. URL: <https://bdex.eb.mil.br/jspui/bitstream/123456789/2827/1/MO%200023%20-%20MAAZ.pdf>. (дата звернення: 10.07.2024).
11. Naz I. H. Foreign policy in hybrid warfare environment – way forward for Pakistan. Margalla Papers (Issue-I), 2021, pp. 1–11.
12. Qiao L., Wang X. Unrestricted warfare. People's Liberation Army Literature and Arts Publishing House. 1999.– 228 p. URL: <https://www.c4i.org/unrestricted.pdf> (дата звернення: 10.07.2024).
13. Toffler A., Toffler H. War and anti-war: Making sense of today's global chaos. Brown and COmpany, 1993.– 388 p. URL: https://ia600502.us.archive.org/28/items/WarAndAntiWar-Toffler/War-And-Anti-War_-_Toffler.pdf. (дата звернення: 10.07.2024).
14. Cebrowski A. Network-Centric Warfare: Its Origins and Future / A.Cebrowski, J.Garstka. *US Naval Institute Proceedings*. – 1998. URL: <https://www.usni.org/magazines/proceedings/1998/january/network-centric-warfare-its-origin-and-future>. (дата звернення: 10.07.2024).
15. В. Горбулін. Як перемогти Росію у війні майбутнього. – К.: Брайт Букс, 2020. – 256 с.
16. Литвиненко О. В. Інформаційні впливи та операції. Теоретико-аналітичні нариси: Монографія. /О. Литвиненко.– К.: НІСД, 2003. – 240 с.
17. Власюк В. В., Карман Я. В. Деякі основи поняття «гібридна війна» в міжнародному праві. URL: <http://lclslaw.knu.ua/index.php/item/207-deyakiosnovu-ponyattya-hibrydna-vijna-v-mizhnarodnomu-pravi-vlasiuk-vv-karman-ya-v>. (дата звернення: 08.07.2024).
18. Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL: https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-vijna-yak-kluchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiji-revanshu_.html. (дата звернення: 08.07.2024).
19. Комарчук О. Гібридна війна: сутність та структура феномену. *Суспільні комунікації*. 1(3), 2018. – С. 48–54.
20. Магда Е. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 320 с.
21. Руценко І. Підривні соціальні технології в структурі гібридної війни. URL:<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/315/RUSHCHENKO.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (дата звернення: 08.07.2024).
22. Світова гібридна війна: український фронт: монографія/за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
23. Ситник О. Гібридний характер російсько-української війни 2014–2017 років та пошук ефективних засобів протидії. URL:<http://donsovnic.com.ua/hibrydnyj-harakter-rosiysko-ukrajinskoji-vijny-2014-2017-rokiv-ta-poshuk-efektyvnyh-zasobiv-protydiji/>. (дата звернення: 08.07.2024).
24. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. –166с.
25. Benjamin Jensenand, Divya Ramjee. Beyond Bullets and Bombs: The Rising Tide of Information War in International Affairs. Center for Strategic and International Studies (CSIS), December 20, 2023. URL: <https://www.csis.org/analysis/beyond-bullets-and-bombs-rising-tide-information-war-international-affairs>. (дата звернення: 08.07.2024).
26. Johns Hopkins. Countering cognitive warfare: awareness and resilience. NATO Review 20 May 2021. URL: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/05/20/countering-cognitive-warfare-awareness-and-resilience/index.html>. (дата звернення: 08.07.2024).
27. Roger Boesche. Kautilya's Arthashastra on War and Diplomacy in Ancient India. *The Journal of Military History* Volume 67, Number 1, January 2003. URL: <https://muse.jhu.edu/article/40432>. (дата звернення: 08.07.2024).
27. Derek M. C. Yuen. Deciphering Sun Tzu: How to Read 'The Art of War.' Oxford University Press, 2014. – 214 p.
28. Kennan, George F. 269. Policy Planning Staff Memorandum.URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945-50Intel/d269>. (дата звернення: 08.07.2024).
29. Р. Радченко. Ваш мозок під прицілом: український вимір когнітивної війни. URL: <https://deepstateua.com/kognitivni-viini-ukrayinskii-vimir/>. (дата звернення: 08.07.2024).
30. Д. Золотухін. Когнітивна війна: новомодне словосполучення чи концепція шостого поля бою. URL: <https://detector.media/infospace/article/189826/2021-07-06-kognityvna-vijna-novomodne-slovospoluchennya-chy-kontseptsiya-shostogo-polya-boyu/>. (дата звернення: 08.07.2024).

31. М. Стрельбицький, М. Гринь. Когнітивна війна росії проти України. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки*. Випуск 1 (64), 2023. С. 49–52.
32. Дзьобань О.П., Прудникова О.В. Сучасна війна: трансформація до мережових форм. *Інформація і право*. № 3(42)/2022. С. 21–30.
33. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Феномен мережових війн: до проблеми філософського осмислення. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2021. № 3 (50). С. 11–27.
34. Mann, S. R. The Reaction to Chaos. In D. S. Alberts, & T. J. Czerwinski (eds.), *Complexity. Global Politics, and National Security* (pp. 62–68). National Defense University, Washington DC. URL: http://www.dodccrp.org/files/Alberts_Complexity_Global.pdf. (дата звернення: 08.07.2024).
35. Mann, Steven R. Chaos Theory and Strategic Art. *Parameters* 22. no.1. Pp. 54–68. URL: <https://press.armywarcollege.edu/parameters/vol22/iss1/19/>. (дата звернення: 10.07.2024).
36. Рущенко І. П., Зубар Н.В. Путін і хаос (як у Кремлі трактують теорію хаосу). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 2021 р. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» Випуск 47. С. 7–17.
37. Saprykin O. Information expansion, information war and information attack in mass media on the example of Euro 2012. *Bulletin of the Book Chamber*. 2013. № 1. P. 40–43.
38. Vladimir Lefebvre. *Algebra of Conscience*. Dordrecht: Reidel, 1982; Kluwer, 2001. – 224 p.
39. Prigogine I., Stengers I. *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*. Bantam Books, 1984 – 349 p.